

Η ΔΙΠΛΗ ΟΨΗ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

Στο τραπέζι μου, ανάμεσα σε στοίβες χαρτιών και περιοδικών, φλιτζανιών του καφέ και ποτηριών κρασιού και μια σειρά άλλων ετερόκλητων αντικειμένων ξεχωρίζει το βιβλίο του James Lovelock "Gaia". Στο μαύρο εξώφυλλο διακρίνεται ο υπότιτλος: "A New Look at Life on Earth"^[1] (Μια νέα θεώρηση της ζωής στην Γη). Το ένα τρίτο του εξωφύλλου καταλαμβάνει η δορυφορική φωτογραφία της Γης. Είναι πράγματι μια νέα θεώρηση που έγινε δυνατή από την στιγμή που η διαστημική τεχνολογία μας επέτρεψε να δούμε - και να φωτογραφίσουμε - τον πλανήτη από μακριά. Η θέση του Lovelock είναι ριζοσπαστική. Η Γη δεν είναι απλώς νησίδα ζωής στο αχανές και σκοτεινό διάστημα. Είναι η ίδια ένας ζωντανός υπεροργανισμός. Τον υπεροργανισμό, αν πάρουμε κατά γράμμα την αλληγορία του Lovelock, τον βλέπουμε εμπρός μας, στην δορυφορική φωτογραφία του εξωφύλλου. Είναι η Γαία, η αρχαία θεότητα που γέννησε τον Ουρανό και τον Κρόνο.

Η ιδέα του Lovelock γεννήθηκε ξαφνικά, όπως όλες οι μεγάλες ιδέες όταν το κλίμα γι' αυτές έχει ωριμάσει. *Υπάρχει ζωή στον Άρη;* ήταν το πρόβλημα που μια ομάδα επιστημόνων προσπαθούσε να λύσει στο επίγειο εργαστήριο της NASA στην Pasadena των Ηνωμένων Πολιτειών στα τέλη της δεκαετίας του '70. *Υπάρχει ζωή στην Γη; Ποια απάντηση θα δίναμε, αν την κοιτάγαμε από τον Άρη;* ήταν η αντιστροφή του ερωτήματος από τον Lovelock. Η απάντηση ήρθε από μόνη της. Οι δύο εικόνες διαφέρουν ριζικά. Ο Άρης είναι ένας νεκρός πλανήτης, η Γη ζει.

"Υπεροργανισμός" ή (λιγότερο ποιητικά) "παγκόσμιο οικοσύστημα", η απάντηση είναι επουσιώδης και μέλημα των ειδικών. Το σημαντικό για εμάς είναι, ότι μας είναι πλέον αδύνατο να σκεφτούμε την Γη, χωρίς να έρθει αυτόματα στον νου μας η δορυφορική εικόνα της. Και όπως θα δούμε στην συνέχεια αυτό οδηγεί την σκέψη σε νέες και ενδιαφέρουσες περιπέτειες.

Η Γη ως σύμβολο

Η δύναμη των συμβόλων έγκειται στην πολλαπλότητα των νοημάτων, τα οποία είναι ικανά να εκφράσουν. Η παρατήρηση αυτή ανήκει στον γερμανό ερευνητή Wolfgang Sachs, πρόεδρο της Greenpeace Γερμανίας, που την χρησιμοποιεί για να προλογίσει το πολυσυζητημένο πλέον δοκίμιό του για την παγκοσμιοποίηση και την αειφορία (Είναι και αυτό πάνω στο τραπέζι μου)^[2].

Πράγματι, οι δύο παραπάνω έννοιες του τίτλου τρέφονται κυριολεκτικά από την ασάφεια που περικλείουν. Αυτή τους επιτρέπει να ασκούν την μαγεία τους πάνω και πέρα από τις αντιθέσεις αυτών που τις χρησιμοποιούν. Αντίθετα, οι καθαρές έννοιες χωρίζουν τους ανθρώπους, αντί να τους ενώνουν. Σε αντιδιαστολή με τις πρώτες, προάγουν την κρίση και, συνεπώς, την διάκριση και την διαφωνία. Όμως ο λόγος δεν ήταν για την ασάφεια των εννοιών "παντός καιρού", όπως παγκοσμιοποίηση και η αειφορία, που αναφέραμε, αλλά για την αμφισημία των συμβόλων.

Αν το σύμβολο της εποχής του χριστιανισμού ήταν ο Σταυρός, ποιο είναι το σύμβολο της δικής μας; Για τον Sachs, δεν είναι άλλο από την πρώτη δορυφορική φωτογραφία της Γης, που κυκλοφόρησε ανά την υφήλιο στα τέλη της δεκαετίας του '60. Χάρη στην διαστημική τεχνολογία κατορθώσαμε να δούμε πως φαίνεται η υδρόγειος από μακριά. Η θεωρητική αναπαράσταση των ηπείρων και των ωκεανών στους παλιούς γεωφυσικούς χάρτες επαληθεύτηκε από την φωτογραφική απεικόνιση "live". Όμως στο μαύρο φόντο του διαστήματος διακρίνεται με σαφήνεια αυτό που οι γεωφυσικοί χάρτες δεν καθιστούν τόσο προφανώς ορατό: τα πεπερασμένα όρια του πλανήτη.

Η Γη (ξανά) στο κέντρο του σύμπαντος

Καθώς η φωτογραφία έκανε τον γύρω του κόσμου, οικολόγοι και τεχνοκράτες, συντηρητικοί, φιλελεύθεροι και αριστεροί έσπευσαν να την οικειοποιηθούν για να την χρησιμοποιήσουν την ως δικό τους έμβλημα (Μετά τον Lovelock, στους χρήστες πρέπει να προσθέσουμε και τους επιστήμονες). Το κοινό (ενωτικό) μήνυμα του συμβόλου, για όσους το χρησιμοποιούν, είναι ότι και αυτοί συμβαδίζουν με την σύγχρονη πορεία του κόσμου: με την πλανητική οικολογική συνείδηση ή τους επιταχυνόμενους ρυθμούς της παγκόσμιας αγοράς (κάποτε και με τα δύο ταυτόχρονα). Όλα τα υπόλοιπα, ιδεολογία και συμφέροντα, θα τους κατέτασσαν, όπως και πριν, σε αντίπαλες ομάδες και στρατόπεδα.

Ένα νέο "εν τούτω νικά" έχει εμφανισθεί; Ίσως. Όμως κάθε σύγκριση με προηγούμενες εποχές χωλαίνει αναγκαστικά. Η Οικουμένη του Χριστιανισμού ήταν μια περιορισμένη γεωγραφική ενότητα με ασαφή σύνορα, πέρα από τα οποία εκτεινόταν το βαρβαρικό, το άγνωστο. Μυθικά τέρατα, μονόκεροι και μονόποδες - άνθρωποι με ένα πόδι, που χρησιμοποιούσαν το τεράστιο πέλμα τους σαν σκιάδι για να προστατευτούν από τον ήλιο - ήταν μυθικά πλάσματα, παράξενα, αλλά του κόσμου τούτου. Η Ατλαντίδα ήταν έναν ένας τόπος φανταστικός, αλλά η ύπαρξή της ήταν δυνατή - κατ' αρχήν - κάπου έξω από τα όρια του γνωστού κόσμου. Ακόμη και η "ουτοπία", ο μη-τόπος βρισκόταν στο άγνωστο μεν, αλλά οπωσδήποτε πάνω στην Γη.

Ως τον 19^ο ακόμη αιώνα, οι παγκόσμιοι χάρτες άφηναν αρκετές λευκές κηλίδες που επέτρεπαν στον μύθο να συγκατοικεί με τη ατελή γνώση, χωρίς να χρειάζεται να μετατεθεί στους μακρινούς πλανήτες στις σύγχρονης επιστημονικής φαντασίας.

Η φωτογραφία της γης από το διάστημα σηματοδοτεί το οριστικό τέλος του αποσπασματικού τρόπου που βλέπαμε τον κόσμο. Από τότε που η διαστημική εικόνα της Γης εισέβαλε στην συλλογική συνείδηση, η Γη έγινε ένα ορατό αντικείμενο. Όταν μιλάμε γι' αυτήν, έρχεται αυτόματα στον νου μας το απείκασμά της, όπως αποτυπώθηκε στην φωτοευαίσθητη επιφάνεια του φιλμ: Ένας γαλάζιος πλανήτης λουσμένος στο φως του ήλιου, και στολισμένος με αραιά σύννεφα που μόλις κρύβουν το περίγραμμα των ηπείρων και των ωκεανών. Αυτό που είδαμε δεν είναι μόνο το κοινό μας σπίτι. Είναι και ο μόνος χώρος που είναι ικανός να φιλοξενήσει την ζωή: μια απομονωμένη ζωντανή νησίδα στο παγωμένο και σκοτεινό κενό του διαστήματος.

"Είμαστε όλοι στην ίδια βάρκα". Αυτό είναι το "ολιστικό" μήνυμα του συμβόλου. Ο επόμενος (ακατοίκητος) σταθμός στην απεραντοσύνη του διαστήματος, ο Άλφα του Κενταύρου, απέχει 4 έτη φωτός έξω από το ηλιακό μας σύστημα απόσταση που μόνο η φαντασία είναι σε θέση να καλύψει.

Το οικολογικό μήνυμα: ένα κλειστό σύστημα

Οι οικολόγοι ήταν οι πρώτοι που στην δεκαετία του '70 ανακάλυψαν την δύναμη της διαστημικής εικόνας. Η Γη φαίνεται ότι έχει σαφή όρια σε αντίθεση με το αχανές διάστημα που την περιβάλλει. Φυτά, ζώα και άνθρωποι μοιράζονται στην επιφάνειά της τον ίδιο περιορισμένο χώρο και συνδέονται μεταξύ τους με ένα πυκνό δίκτυο σχέσεων και αλληλεξαρτήσεων. Καμία πράξη, καμία μεταβολή των φυσικών και των

βιολογικών συνθηκών, οπουδήποτε και αν συμβεί δεν είναι χωρίς επιπτώσεις κάπου αλλού. Η διαπίστωση αυτή είναι τόσο σημαντική, όσο και ότι η Γη είναι σφαιρική ή ότι γυρίζει γύρω από τον ήλιο.

Άλλοτε ένα μεγάλο τεχνικό έργο αρκούσε για να μας απαλλάξει από τα απόβλητά μας. Η "cloaca maxima", ο μεγαλύτερος οχετός ακαθάρτων της αρχαιότητας, μετέφερε τα λύματα της Ρώμης στον Τίβερη και αυτός τα απομάκρυνε πέρα από την Αιώνια Πόλη. Σήμερα, αυτό είναι αδιανόητο. Ποιος οχετός θα ήταν σε θέση να απομακρύνει τα απόβλητα του τεχνολογικού πολιτισμού; Για να τα διοχετεύσει, που;

Η εικόνα της πεπερασμένης σφαίρας στέλνει ένα σαφές οικολογικό μήνυμα: Το σύστημα είναι κλειστό. Στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει το "έξω από την πόλη" (ή τον πολιτισμό) για τα απόβλητά μας. Κανείς σκουπιδότοπος δεν είναι εξωγήινος, όση φαντασία και αν διαθέτουμε. Άρα, είμαστε καταδικασμένοι να συμβιώνουμε με την ρύπανση που παράγουμε. Η "εξωτερίκευση του κόστους", όπως ευφημιστικά ονομάζεται η ανέξοδη διοχέτευση των ρύπων στο πρώτο ρέμα δεν είναι παρά μια βολική λογιστική παράλειψη που επιτρέπει σε αυτούς που ρυπαίνουν να αφήνουν στο κοινωνικό σύνολο να πληρώσει την ζημιά.

Είμαστε όλοι εξαρτημένοι ο ένας από τον άλλο. Άρα και οι πράξεις μας πρέπει να έχουν ως γνώμονα αυτή την αλληλεξάρτηση. Αυτό είναι το οικολογικό μήνυμα του συμβόλου.

Η έννοια του "περιβαλλοντικού χώρου" που αναλογεί σε κάθε άνθρωπο που μοιράζεται μαζί μας τον πλανήτη είναι μια πολύ επιτυχημένη μεταφορά που χρησιμοποίησαν πρώτοι οι "Φίλοι της Γης"^[3], για να εκφράσουν με σαφήνεια τα δύο συμπεράσματα που προκύπτουν από την αλληλεξάρτηση και τον περιορισμένο χώρο (και τους περιορισμένους φυσικούς πόρους) που έχουμε στην διάθεσή μας για να μοιράσουμε: την ποσότητα της ενέργειας, των μη ανανεώσιμων πόρων, του νερού και του ξύλου που μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε. Η μοιρασιά (για να είναι σεβαστή και σταθερή) θα πρέπει να είναι αφενός δίκαιη και αφετέρου θα πρέπει να σέβεται τα όρια που θέτει η "φέρουσα ικανότητα" του πλανητικού οικοσυστήματος. Η με απλούστερα λόγια: Αν η κατανάλωση φυσικών πόρων και η ρύπανση που παράγουμε εμείς στον ανεπτυγμένο κόσμο γενικευόταν, τότε το πλανητικό οικοσύστημα δεν θα άντεχε. Αυτοσυντήρηση και ηθική ταυτίζονται συνεπώς ως προς την βασική επιταγή: Κάθε ανθρώπινη κοινωνία πρέπει να ζει μέσα στα όρια του "περιβαλλοντικού χώρου" που της αναλογεί.

Βρισκόμαστε βέβαια μακριά από την υλοποίηση αυτής της δίκαιης μοιρασιάς, όπως απέχουμε πολύ από την αναδιοργάνωση της ζωής με γνώμονα τον αναγκαίο αυτοπεριορισμό. Τα βιολογικά και τα φυσικά όρια της Γης έχουν, ωστόσο, γίνει λίγο ως πολύ κοινή συνείδηση. Η αλλαγή του κλίματος, η τρύπα του όζοντος και η βιοποικιλότητα είναι τα τρία μεγάλα θέματα στα οποία δοκιμάζεται η νέα αντίληψη για τον κόσμο.

Η διεθνής κοινότητα απαγόρευσε, με το Πρωτόκολλο του Μόντρεαλ., την χρήση ουσιών που καταστρέφουν την στοιβάδα του όζοντος. (Ένα βήμα εμπρός στην κατεύθυνση του αναγκαίου αυτοπεριορισμού). Οι ΗΠΑ αρνούνται να κυρώσουν την Σύμβαση για την Προστασία της Βιοποικιλότητας και το Πρωτόκολλο του Κυότο για τις εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου. (Δύο βήματα πίσω).

Το πολιτικό μήνυμα: καπιταλισμός χωρίς όρια

Σύμφωνα με τον Sachs, η δορυφορική εικόνα του πλανήτη μεταδίδει και ένα δεύτερο (αντιφατικό προς το πρώτο) μήνυμα: Όλα τα σημεία στο ημισφαίριο που απεικονίζεται είναι ταυτόχρονα ορατά και μοιάζουν απ' ευθείας (και ταυτόχρονα) προσπελάσιμα. Μόνο φυσικά εμπόδια

υπάρχουν, θάλασσες και βουνά, αλλά και αυτά ξεπερνιούνται χάρη στα σύγχρονα μεταφορικά και επικοινωνιακά μέσα. Η ανθρώπινη παρουσία λείπει από το φωτογραφημένο γεωφυσικό ανάγλυφο. Σύνορα, έθνη, πολιτισμοί δεν διακρίνονται. Οι διαφορετικοί τόποι είναι απλώς σημεία στην υδρόγειο καθορισμένα μόνο από τις γεωγραφικές τους συντεταγμένες - την προβολή της ουράνιας γεωμετρίας στην γήινη επιφάνεια. Ο χώρος είναι παντού ίδιος και καμιά κατεύθυνση δεν διακρίνεται από την άλλη.

Δεν είναι συνεπώς περίεργο, ότι η δορυφορική φωτογραφία της Γης ασκεί την μαγική της γοητεία σε αυτούς που έχουν κινήσει με σκοπό να επεκτείνουν τις οικονομικές τους δραστηριότητες πέρα από κάθε γεωγραφικό όριο - εθνικό, πολιτισμικό ή άλλο. Ένας κόσμος χωρίς σύνορα για έναν καπιταλισμό χωρίς όρια, ιδού η δύναμη του συμβολισμού που μεταδίδει σε δεύτερη ανάγνωση η φωτογραφική απεικόνιση της γήινης σφαίρας .

Και πράγματι η δορυφορική εικόνα του πλανήτη έχει γίνει έμβλημα ή λογότυπος μιας σειράς υπερεθνικών επιχειρήσεων και αποτελεί το φόντο που διακοσμεί, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, σχεδόν κάθε διεθνή συνδιάσκεψη για το μέλλον του κόσμου και την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας.

Αυτές είναι οι δύο αναγνώσεις της παγκοσμιοποίησης, που σαν το διπλό πρόσωπο του Ιανού, κοιτά προς δύο διαμετρικά αντίθετες κατευθύνσεις: την συνειδητοποίηση των οικολογικών πλανητικών ορίων και την ιμπεριαλιστική βούληση για οικονομική επέκταση χωρίς όρια. Ορόσημο για την πρώτη ήταν η συνδιάσκεψη κορυφής του Ρίο, το 1992. Εκεί γεννήθηκαν οι συμβάσεις για την προστασία του παγκόσμιου κλίματος και της βιοποικιλότητας και υιοθετήθηκε επίσημα η έννοια της αειφορίας. Σταθμός για την δεύτερη, η Συνδιάσκεψη του Μαρακές, δύο μόλις χρόνια μετά. Εκεί γεννήθηκε ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου που θεσπίζει τους κανόνες για την απρόσκοπτη πλανητική διακίνηση εμπορευμάτων και κεφαλαίων.

Η πορεία για την προστασία του πλανήτη, που οδήγησε στο Ρίο, άρχισε στην Συνδιάσκεψη Στοκχόλμης το 1972. Η αίσθηση της εικόνας της γης από το διάστημα ήταν ακόμη νωπή. *"Μία η Γη, ένας ο Κόσμος"* ήταν η νέα συνειδητοποίηση.

Η πορεία για την επικράτηση μιας παγκόσμιας οικονομικής τάξης, που οδήγησε στο Μαρακές, άρχισε το 1971, με την κατάργηση των σταθερών ισοτιμιών των νομισμάτων που ίσχυαν ως τότε από το 1944, όταν τέθηκε σε εφαρμογή η Συμφωνία του Bretton Woods. Οι συναλλαγματικές ισοτιμίες άρχισαν να σκαμπανεβάζουν και τα εθνικά νομίσματα έγιναν με την σταδιακή κατάργηση των συναλλαγματικών ελέγχων και την ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίων, εμπορεύσιμες αξίες, όπως όλες οι άλλες.

Η τεχνολογική βάση

Η διαστημική τεχνολογία παρέχει τον εξωγήινο τόπο του παρατηρητή. Η ηλεκτρονική τεχνολογία εξασφαλίζει την επικοινωνία σε "πραγματικό χρόνο", όπως μεταφράζεται το "real time". Χωρίς αυτή, τα γεγονότα που συνέβαιναν σε μια γωνιά της γης τα μαθαίναμε με τόση καθυστέρηση, όσο χρειαζόταν το μήνυμα για να ταξιδεύσει ως εμάς. Σήμερα μόλις το χρηματιστήριο ανοίξει στο Τόκιο, όλες οι κινήσεις των μετοχών γίνονται αμέσως γνωστές στην Φρανκφούρτη, την Νέα Υόρκη, το Λονδίνο. "Πραγματικός" χρόνος είναι άρα ο μηδενικός. Οι αντιδράσεις των χρηματιστών ακολουθούν σε χρόνο, τόσο πραγματικό, όσο χρειάζονται οι συνάψεις των εξασκημένων νευρικών κυττάρων του εγκεφάλου τους να επεξεργαστούν την πληροφορία και να δώσουν την εντολή στα δάκτυλά τους να πληκτρολογήσουν το λακωνικό μήνυμα της συναλλαγής.

Είναι αλήθεια ότι οι μόνες αγορές που είναι όντως παγκόσμιες και προσεγγίζουν τις προϋποθέσεις της τέλει αγοράς είναι οι χρηματιστηριακές. Τα εμπορεύματα που ανταλλάσσονται σε αυτές είναι ασώματα. Δεν χρειάζεται να αποθηκευθούν, δεν σαπίζουν, δεν χρειάζεται να μεταφερθούν και δεν εξυπηρετούν οποιαδήποτε, έστω και εξεζητημένη ανθρώπινη ανάγκη. Το μόνο που τα χαρακτηρίζει είναι η τιμή τους που διαμορφώνεται σε έναν αδυσώπητο και αδιάκοπο πλειστηριασμό και αυτή γίνεται γνωστή σε όλους τους παίκτες - σε πραγματικό πάντα χρόνο. Ο χώρος (τα κράτη και τα σύνορά τους, τα φυσικά εμπόδια) είναι αδιάφορα και οι αποστάσεις μετριούνται σε νανοδευτερόλεπτα.

Ακόμη και το χρήμα θα ήταν αδιάφορο ως μέσο συναλλαγής σε μια τέτοιου είδους αγορά, αν και αυτό δεν αποτελούσε και αυτό εμπορεύσιμη αξία. Οι τιμές των νομισμάτων διαφόρων κρατών διαμορφώνονται συνεχώς ανάλογα με την προσφορά και την ζήτηση στις διεθνείς χρηματαγορές, όπως οι τιμές των ψαριών τα χαράματα στις ιχθυόσκαλες.

Προ τοιαύτης τελειότητας, όλες οι άλλες αγορές, όπου οι άνθρωποι συναλλάσσονται με πραγματικά νομίσματα και φθαρτά υλικά προϊόντα που ικανοποιούν συγκεκριμένες ανάγκες, μοιάζουν ατελείς. Θέλετε απόδειξη; Ίδου μια. Από το 1980 ως το 1996, το διεθνές εμπόριο αυξήθηκε με μέσο ρυθμό 4,7% ανά έτος, οι ξένες επενδύσεις με 8.8%, ο διεθνής δανεισμός με ρυθμό 10%. Την ίδια περίοδο, οι συναλλαγές σε χρηματιστηριακές αξίες και νομίσματα εκτοξεύθηκαν στα ύψη παρουσιάζοντας μέσα ετήσια αύξηση 25%.

Το ιδεολογικό εποικοδόμημα

Η οικονομική παγκοσμιοποίηση δεν έπεσε από τον ουρανό. Ούτε είναι απλώς φαινόμενο του εποικοδομήματος που προήλθε, με παρθενογένεση, από την νέα ηλεκτρονική τεχνολογία των επικοινωνιών, μολονότι είναι αδιανόητη χωρίς αυτή (όπως άλλωστε και η οικολογική εκδοχή της). Η δημιουργία ενός ενιαίου και ομοιογενούς οικονομικού χώρου, χωρίς εθνικά, πολιτικά, δασμολογικά, γραφειοκρατικά ή πολιτισμικά εμπόδια, όπου η κίνηση των κεφαλαίων και των εμπορευμάτων θα είναι ελεύθερη - αυτή ήταν πάντα η κρυφή ουτοπία μιας κάστας επίλεκτων οικονομολόγων με διεύθυνση εργασίας στον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου, την Διεθνή Τράπεζα, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο ή τον ΟΟΣΑ.

Εν πολλοίς πρόκειται για φυσική διαδοχή ή μετεξέλιξη των ιδεολόγων της μεταπολεμικής περιόδου που πρόβαλαν την οικονομική ανάπτυξη ως την εναλλακτική επιλογή στην κομμουνιστική δικτατορία. Η ανάπτυξη παρέμεινε στο προσκήνιο επί τέσσερις δεκαετίες ως στόχος όλων των οικονομιών, από το 1949, όταν ο πρόεδρος των ΗΠΑ Harry S. Truman στον εναρκτήριο λόγο της θητείας του ανακάλυπτε τα δεινά που συνοδεύουν την υπανάπτυξη. Ο δρόμος που έπρεπε να διανύσουν όλες οι χώρες προς την ανάπτυξη ήταν ο ίδιος, με τις ΗΠΑ, το "πρωτοπόρο έθνος στις επιστήμες και την βιομηχανική τεχνολογία", να δείχνουν τον δρόμο. Η αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής θα έφερνε ευημερία και ειρήνη στον κόσμο. Οι καιροί ήταν τότε πράγματι χαλεποί, με την Ευρώπη να βγαίνει κατεστραμμένη και διχοτομημένη από το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τις υπανάπτυκτες χώρες να αγωνίζονται να αποτινάξουν την παρωχημένη αποικιοκρατία.. Ο φάρος της Ουάσιγκτον έπρεπε να φωτίζει εξίσου ισχυρά τον δρόμο προς την βιομηχανική ανάπτυξη με το αντίπαλο φάρο της Μόσχας.

Η πτώση του κομμουνισμού δεν έκανε φανερή μόνο την αποτυχία της κρατικής οικονομίας, αλλά και την αποτυχία της ανάπτυξης, που δεν έφερε ούτε ευημερία, ούτε ειρήνη στις φτωχές χώρες. Εξωτερικό χρέος, διεφθαρμένες κυβερνήσεις, διεύρυνση του χάσματος ανάμεσα στους

φτωχούς και τους πλούσιους ήταν η κληρονομιά που άφησε στις φτωχές χώρες η ιστορική περίοδος που έκλεισε.

Μετά την πλήρη χρεοκοπία του πολιτικού και οικονομικού κρατισμού, η ανάπτυξη (σκέτη ή εξευγενισμένη με τον επιθετικό προσδιορισμό "αιφόρος") έχει ουσιαστικά παραπέσει στα αζήτητα, μολονότι η σχετική ρητορεία - κυρίως στις φτωχές χώρες - δεν έχει κοπάσει. Κανείς δεν τολμά να διανοηθεί την γεφύρωση του χάσματος που ανοίγεται ανάμεσα στους πλούσιους και τους φτωχούς.

Η "Συναίνεση του Monterey" που επιστέγασε την Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για την Χρηματοδότηση της Ανάπτυξης στην ομώνυμη πόλη του Μεξικού τον Φεβρουάριο του 2002, δεν αναιρεί τις παραπάνω διαπιστώσεις. Αυτό που έκανε είναι ότι έθεσε το ρητορικό ερώτημα: "Θέλετε ανάπτυξη;" Για να δώσει στην συνέχεια μια απάντηση που λίγο ως πολύ έλεγε: *"Αποδεχθείτε τότε τους κανόνες του ελεύθερου εμπορίου, αυτοί γαρ εισίν το κλειδί για την επτασφράγιστη πόρτα του αναπτυξιακού παραδείσου"*.

Η γλώσσα είναι σκληρή γιατί σκληρές είναι και οι αλήθειες που συγκαλύπτει. Στην πραγματικότητα το ενδιαφέρον για την ανάπτυξη έχει πέσει και αυτό για δύο κυρίως λόγους. Ο ένας είναι ότι ο οικονομικός ρόλος των φτωχών ως προμηθευτών πρώτων υλών και φθηνής εργασίας έχει εξασθενήσει εξ αιτίας των νέων τεχνολογιών, των νέων συνθετικών υλικών που υποκαθιστούν τα μέταλλα, της βιοτεχνολογίας που αναμορφώνει τις καλλιέργειες. Ο άλλος είναι το άνοιγμα των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης που είναι πολιτισμικά συγγενείς με τις δυτικές και διαθέτουν ένα (ακόμα) φθηνό, εξειδικευμένο και πειθαρχημένο εργατικό δυναμικό. Αφού δεν είναι δυνατόν να τους κάνουμε σαν και εμάς - και στην ουσία δεν τους χρειαζόμαστε πια - τους ξεχνάμε και τους παραδίδουμε στα χέρια της οικονομικής ορθοδοξίας. Αυτή θα φροντίσει για το μέλλον τους.

Αν τους φτωχούς τους καίει η ανάπτυξη, τους πλούσιους τους καίει ο κορεσμός των αγορών. Το αίτημά τους είναι συνεπώς σαφές. Καθένας θα πρέπει να είναι σε θέση να παράγει και να πουλά όπου, όταν και ό,τι θέλει χωρίς καθυστερήσεις και εμπόδια. Να προμηθεύεται τις πρώτες ύλες και την εργασία εκεί όπου είναι φθηνότερες, να διαθέτει το προϊόν εκεί που πιάνει την καλύτερη τιμή, χωρίς να εμποδίζεται από εθνικά σύνορα, πείσμονες τελώνες και νωθρούς γραφειοκράτες που επικαλούνται οπισθοδρομικές εθνικές νομοθεσίες. Να ελευθερωθεί από όλους τους περιορισμούς, συμπεριλαμβανομένων και αυτών που έθεταν οι τέσσερις τοίχοι μιας βιομηχανίας και να μοιράσει όλα τα στάδια της παραγωγής σε άλλες επιχειρήσεις ανά τον κόσμο.

Αυτός είναι ο πυρήνας της εκλογικευμένης καπιταλιστικής ουτοπίας. Η αναμενόμενη μεγέθυνση της παγκόσμιας οικονομίας, που θα προκύψει από την ελευθέρωση των αγορών, θα συμπαρασύρει προς τα πάνω όλους, πλούσιους και φτωχούς, όπως η παλίρροια, που ανεβαίνει, σηκώνει όλα μαζί τα πλεούμενα.

Η "Συναίνεση της Ουάσιγκτον"

Το μεγαλύτερο σκάνδαλο για κάθε νεοφιλελεύθερο διανοητή, οικονομολόγο ή πολιτικό είναι η ύπαρξη κλειστών αγορών. Πως θα ανοίξουν, ώστε η ουτοπία να γίνει πραγματικότητα; Ομοφωνία δεν υπάρχει αλλά έχει αρχίσει να διαγράφεται ένας γενικός κορσές μέτρων, αναδιαρθρωτικών προγραμμάτων και κανονισμών που επιβάλλει ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου, επικουρούμενος από την Διεθνή Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. *"Θέλετε δάνειο για να πληρώσετε τους τόκους των χρεών που συσσωρεύσατε την εποχή των παχιών αναπτυξιακών*

αγελάδων; Το μόνο εύκολο. Μόνο πρέπει και εσείς να εξαλείψετε τους περιορισμούς στο εξωτερικό εμπόριο, να περικόψετε τις δημόσιες δαπάνες, να εξισορροπήσετε τον προϋπολογισμό σας, να μειώσετε την φορολόγηση των επιχειρήσεων και να τις απαλλάξετε από κανόνες και περιορισμούς, να ενθαρρύνετε τις ξένες επενδύσεις και να πουλήσετε σε ιδιώτες τις δημόσιες επιχειρήσεις σας, να μας εγγυηθείτε τα ιδιοκτησιακά μας δικαιώματα, να ελευθερώσετε τις χρηματαγορές σας. Κάπως έτσι συμπεριφερθήκαμε και εμείς στην οικονομία μας και την κάναμε να ανθίσει". Αυτοί είναι οι όροι του νέου παιχνιδιού.

Πρόκειται προφανώς για την επιβολή του Αμερικανικού μοντέλου σε παγκόσμια κλίμακα και, σημαδιακά, ο παραπάνω δεκάλογος είναι γνωστός ως "Συναίνεση της Ουάσιγκτον" (Washington Consensus). Θα σκεφθείτε ότι ίσως πρόκειται συναίνεση ανάμεσα στους πλουσίους και τους φτωχούς του πλανήτη. Λάθος. Η Συναίνεση της Ουάσιγκτον είναι συναίνεση ανάμεσα σε, ως επί το πλείστον, Αμερικανούς οικονομολόγους που εξακολουθούν ακόμη να ερίζουν για το πως θα συντελεσθεί η μεταμόρφωση των κλειστών οικονομιών των φτωχών και των πρώην κομμουνιστικών χωρών σε ανοικτές, δυτικού τύπου, αγορές. Ο νεοφιλελεύθερος δεκάλογος είναι απλώς ένας κατάλογος μέτρων, που ο Αμερικανός οικονομολόγος John Williamson έκανε τον κόπο να καταγράψει και να προτείνει στους συναδέλφους ως ελάχιστη πλατφόρμα κοινής αποδοχής. Μάταιος κόπος. Ουδέποτε υπήρξε συναίνεση για το σύνολο των μέτρων που περιλάμβανε η λίστα, που (ευτυχώς) ουδέποτε εφαρμόστηκαν όλα μαζί.

Αυτό όμως δεν εμπόδισε την Συναίνεση της Ουάσιγκτον να αποκτήσει δική της ζωή και υπόσταση. Ο όρος είναι εξαιρετικά εύηχος και χρησιμοποιείται για να νομιμοποιήσει την χρήση κάθε δέσμης μέτρων νεοφιλελεύθερης εμπνεύσεως. "Big Bang", "Shock Therapy" "Sneak Attack" είναι τα ακαταλαβίστικα αγγλοσαξονικά "ιδεόλεκτα" που αντιστοιχούν σε συνταγές και θεραπείες στις οποίες έχουν ή πρόκειται να υποβληθούν, κατά περίπτωση, οι κλειστές οικονομίες των φτωχών ή των πρώην κομμουνιστικών χωρών προκειμένου να μεταμορφωθούν σε δυτικού τύπου ανοικτές αγορές. Και όταν οι τοπικές και εθνικές οικονομίες αποδεικνύονται λιγότερο δεκτικές απ' ότι αναμενόταν, το αίτιο εντοπίζεται στις πολιτιστικές και θεσμικές τους αδυναμίες. "Crony Capitalism", "Tequila Effect", "Moral Hazard", "Voucher Privatization", "Casino Economy" είναι τα συνώνυμα του κακού και μεταφράζονται στα καθ' ημάς με τους κατανοητότερους όρους "διαφθορά" και "διαπλοκή". Μαζί με το ξέπλυμα του μαύρου χρήματος, τα ναρκωτικά και την τρομοκρατία υπονομεύουν την επιτυχία την μετάβαση στην ελεύθερη οικονομία.

Γιατί κατέρρευσε η οικονομία στο Μεξικό το 1994; Γιατί η εγχώρια αποταμίευση ήταν χαμηλή και η εξάρτηση της οικονομίας από τα ξένα κεφάλαια ήταν υπερβολικά μεγάλη. Γιατί το 1966 κατέρρευσαν η Ταϊλάνδη, η Μαλαισία η Ινδονησία και η Νότιος Κορέα, που είχαν υψηλή εγχώρια αποταμίευση; Γιατί εκεί η οικονομία ήταν εξαρτημένη από ένα μικρό αριθμό διεφθαρμένων επιχειρήσεων με ισχυρές σχέσεις διαπλοκής με το κράτος. Γιατί κατέρρευσε η Αργεντινή το 2002; Γιατί δεν μπορούσε να εξάγει τα προϊόντα της που ήταν ακριβά καθώς το πέζο είχε κλειδωθεί με το δολάριο.

Κάθε χώρα και κάθε περιοχή είχε τους δικούς της λόγους να καταρρεύσει, αλλά κανείς από τους οικονομολόγους των διεθνών οργανισμών δεν κατόρθωσε ή δεν έκανε τον κόπο να τους προβλέψει. Οι επενδυτές είχαν έναν και μόνο λόγο για να αποσύρουν τα κεφάλαιά τους: τον πανικό μη τα χάσουν. Ούτε καν αυτό δεν το είχαν θίξει οι οικονομολόγοι των διεθνών οργανισμών ως ενδεχόμενο, όταν χειροκροτούσαν τις αναδυόμενες αγορές της Νοτιοανατολικής Ασίας και της Λατινικής Αμερικής. Και αυτό είναι το πρόβλημα με την παγκοσμιοποίηση: Οι νεοφιλελεύθερες συνταγές αφορούν αποκλειστικά την ελευθέρωση των αγορών για την

προσέλκυση κεφαλαίων. Δεν αφορούν τα εργαλεία που θα έκαναν τα κεφάλαια λιγότερο άπιαστα και φευγαλέα. Αυτό όμως γίνεται ορατό, όχι όταν τα ξένα κεφάλαια εισρέουν σε μια χώρα, αλλά όταν εγκαταλείπουν "πατείς με πατώ σε", σαν τα ποντίκια που εγκαταλείπουν το σκάφος που βυθίζεται. *"Η μεγάλη ειρωνεία είναι ότι η Συναίνεση της Ουάσιγκτον άφησε απ' έξω την παγκοσμιοποίηση. Είναι πράγματι ειρωνεία, γιατί η εξάλειψη των εμποδίων στο διεθνές εμπόριο και τις επενδύσεις που αποτέλεσε την κινητήριο δύναμη για την οικονομική ολοκλήρωση που επιτεύχθηκε στον κόσμο την τελευταία δεκαετία, οφείλει αλήθεια πολλά στην επίδραση που είχε η Συναίνεση της Ουάσιγκτον σε πολλές από τις χώρες που εφάρμοσαν φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις"*, παρατηρεί ο Naim Moises, εκδότης του περιοδικού "Foreign Policy Magazine"[\[4\]](#).

Οι κρίσεις και καταρρεύσεις που έπληξαν τις αναδυόμενες αγορές, στην Βενεζουέλα, την Τουρκία, το Μεξικό, την Ινδονησία, την Μαλαισία, τις Φιλιππίνες, την Ταϊλάνδη, το Μεξικό, την Νότια Κορέα, την Ρωσία, την Βραζιλία και την Αργεντινή γύρισαν το ρολόι προς τα πίσω. Η φτώχεια από την οποία μόλις ξέφυγαν ή πίστευαν ότι θα ξεφύγουν, ξανακτύπησε την πόρτα τους. Με το νόμισμά τους σε ελεύθερη πτώση δεν τους έμειναν πολλές επιλογές για να πληρώσουν τις εισαγωγές τους παρά να στραφούν στο ξεπούλημα αυτού που διέθεταν: πρώτες ύλες και τροπική ξυλεία.

Προς απομνημόνευση: Το κατρακύλισμα των νομισμάτων οδηγεί σε γενικευμένη αποψίλωση των φυσικών πόρων. Όποιος θέλει α σώσει το περιβάλλον πρέπει να ρίξει "άμμο στα γρανάζια των χρηματαγορών".

Πως όμως θα ήταν δυνατόν να χαλιναγωγηθεί η κινητικότητα των καιροσκοπικών κεφαλαίων, ύψους \$1,5 τρις, που πετούν ηλεκτρονικά από χώρα σε χώρα κάθε μέρα κυνηγώντας το βραχυπρόθεσμο κέρδος; Η επιβολή ενός φόρου 0,1% σε κάθε συναλλαγή στις χρηματαγορές θα επαρκούσε για να περιοριστεί η βραχυπρόθεσμη κερδοσκοπία. Αυτό πίστευε ο Αμερικανός οικονομολόγος James Tobin και είχε εισηγηθεί το μέτρο από το 1972, αμέσως μόλις καταργήθηκαν οι σταθερές ισοτιμίες, που εξασφάλιζε η συμφωνία του Bretton Woods. "Άμμος στα γρανάζια των χρηματαγορών" - η έκφραση ανήκει στον Tobin - είναι μια μόνο πλευρά του φόρου. Η ολοκληρωμένη πρόταση ήταν να διατίθεται μεγάλο μέρος των φορολογικών εσόδων ως αναπτυξιακή βοήθεια στις φτωχές χώρες. Ο Tobin έμεινε όμως μόνος ανάμεσα στους συναδέλφους του να υποστηρίζει τον φόρο του. Πέθανε την άνοιξη του 2002 χωρίς να δει την ιδέα του να πραγματοποιείται. [\[5\]](#).

Έστω, λοιπόν, ότι ο "φόρος Tobin" έχει αποδειχθεί ανεφάρμοστος, τι απομένει να γίνει; *"Να αποτάξετε τα εθνικά σας νομίσματα και να ασπαστείτε το δολάριο"*, συμβουλεύει ο οικονομολόγος Ricardo Hausmann[\[6\]](#), στέλεχος της Interamerican Investment Bank. (Η Αργεντινή το έπραξε και οσονούπω κατέρρευσε. Το Εκουαδόρ, που αντικατέστησε τον εθνικό του νόμισμα με το δολάριο βρίσκεται ήδη στον πάτο και δεν γίνεται να πέσει χαμηλότερα).

Αμερικάνικο όνειρο;

Η παγκοσμιοποίηση είναι μια κατάσταση, ένα πρόγραμμα, μια ουτοπία που βασίζεται στα νεοφιλελεύθερα οικονομικά. Πόρρω όμως απέχει από το να είναι ένα κοσμοπολίτικο ρεύμα. Με άλλα λόγια, η παγκοσμιοποίηση είναι τόσο πολύ Αμερικανική όσο η μηλόπιτα και τόσο λίγο παγκόσμια όσο το base-ball. Είναι πολύ στενή η οπτική αυτή; Ίσως, αλλά μας επιτρέπει να δούμε ορισμένα πράγματα καλύτερα. Ας εξετάσουμε λοιπόν πρώτα την μηλόπιτα. Ο Allan Greenspan, πρόεδρος του Ομοσπονδιακού Θησαυροφυλακίου των ΗΠΑ, διατυπώνει τις απόψεις

του χωρίς περιστροφές: "η μορφή του δυτικού καπιταλισμού είναι το συναινετικό μοντέλο στο οποίο πρέπει να βασίσουν την διαχείριση της οικονομίας τους όλες οι χώρες"^[7]. Όμως ακόμη πιο κοντά στην αλήθεια βρίσκεται ο Lawrence Summers, οικονομολόγος, γραμματέας του Ομοσπονδιακού Θησαυροφυλακίου και πρώην ηγετικό στέλεχος της Διεθνούς Τράπεζας: "Η οικονομική πολιτική που προωθεί την παγκοσμιοποίηση (...) είναι η προκεχωρημένη προάσπιση των σπουδαιότερων αμυντικών συμφερόντων της Αμερικής"^[8]. Όποιος αμφισβητεί την "Συναίνεση της Ουάσιγκτον" είναι "διασπαστής" (στα αγγλικά "separatist", που ακούγεται ακόμη πιο ανατρεπτικό).

Πράγματι; Αν ναι, τότε συμπεραίνουμε ότι ο χάλυβας θα πρέπει συμβάλλει και αυτός στα αμυντικά συμφέροντα των ΗΠΑ. Για χάρη του και για χάρη των απηρχαιωμένων αμερικανικών επιχειρήσεων που τον παράγουν, οι ΗΠΑ γίνονται ακόμη και "διασπαστές" του νεοφιλελεύθερου μετώπου που έχουν οικοδομήσει από την εποχή της GATT, σε αλληπάλληλους γύρους εξουθενωτικών διαπραγματεύσεων. Όποιος σήμερα θέλει να πουλήσει χάλυβα στις ΗΠΑ και δεν τυχαίνει να είναι Καναδός ή Μεξικάνος (δηλαδή δεν προέρχεται από χώρα της NAFTA), θα διαπιστώσει ότι τα προϊόντα του επιβαρύνονται με δασμό 30%.

Δύο μέτρα και δύο σταθμά; Διόλου, αν κανείς δει την παγκοσμιοποίηση ως ένα από τα μέσα της οικονομικής, εξωτερικής και αμυντικής πολιτικής των ΗΠΑ. Το άνοιγμα των (ξένων) και η προστασία (των εγχώριων) αγορών είναι απλούστατα οι δύο συμπληρωματικές όψεις της ίδιας πολιτικής που προασπίζεται τα αμερικανικά συμφέροντα. Η φαινομενική αντίφαση δεν είναι παρά μοίρασμα ρόλων ανάμεσα στους ουτοπιστές οικονομολόγους των διεθνών οργανισμών, που προωθούν τις νεοφιλελεύθερες συνταγές σε τρίτες χώρες (είναι απόλυτα ειλικρινείς) και τους πραγματιστές στην κυβέρνηση των ΗΠΑ που γνωρίζουν ότι οι υπαρκτοί καπιταλιστές της χώρας τους (και οι εργαζόμενοι που τους ψηφίζουν) αποζητούν προστασία, που προσφέρουν τα δασμολογικά τείχη, κάθε φορά που το οικονομικό βαρόμετρο προμηνύει κακοκαιρία (είναι και αυτοί απόλυτα ειλικρινείς).

Ας δούμε τώρα το base-ball. Η δημιουργία ενός "ισόπεδου γηπέδου" ("level play field"), όπου όλοι οι παίκτες θα συναλλάσσονται ισότιμα είναι η επιτομή της δικαιοσύνης. Και επειδή το δίκαιο είναι το ίσο, ο ΟΟΣΑ πρότεινε μια πολυμερή συμφωνία για τις επενδύσεις, γνωστή ως MAI (Multilateral Agreement on Investment), σύμφωνα με την οποία οι συμβαλλόμενες χώρες, πλούσιες και φτωχές δεν θα πρέπει να κάνουν διακρίσεις ανάμεσα στα εγχώρια και τα ξένα κεφάλαια, θα πρέπει να επιτρέπουν σε ξένους επενδυτές την ιδιοκτησία φυσικών πόρων, να εξαλείψουν όλα τα εμπόδια στην κίνηση κεφαλαίων, να αναγνωρίσουν το δικαίωμα στις ξένες επιχειρήσεις να προσφεύγουν κατά κυβερνήσεων που περιορίζουν τις δραστηριότητές τους επικαλούμενες την εθνική τους περιβαλλοντική, εργατική ή άλλη νομοθεσία. και θα αποζημιώνουν δίκαια και πλήρως τους επενδυτές σε περίπτωση απαλλοτριώσεων.

Τι σημαίνει απαλλοτρίωση; Η MAI αντέγραψε τον ορισμό που ισχύει στις χώρες της NAFTA. Σύμφωνα με αυτόν, απαλλοτρίωση είναι κάθε ενέργεια που εμποδίζει σε κάποιον να απολαμβάνει ορισμένα ή όλα τα οφέλη που του προσφέρει η κυριότητα ενός πράγματος. "Βοήθεια, απαλλοτρίωση", έσκουξε για παράδειγμα η Ethyl Corporation, όταν η κυβέρνηση του Καναδά απαγόρευσε την προσθήκη στην βενζίνη μιας ουσίας που ρύπαινε την ατμόσφαιρα. Η Ethyl δικαιώθηκε και αποζημιώθηκε με 350 εκατομμύρια δολάρια για την "απαλλοτρίωση" που της έτυχε.

Η αντίληψη αυτή για το "fair play" δεν έπεισε και η πρόταση για την συμφωνία MAI αποσύρθηκε το 1998, μετά από τρία χρόνια άκαρπων διαπραγματεύσεων. Σε όσους δεν κατανοούν τους πολύπλοκους κανόνες του παγκόσμιου base-ball έμεινε μια πικρή γεύση: το παιχνίδι παίζεται με μπάλα, αλλά και με ρόπαλο.

Υποσημείωση: Για έναν παρατηρητή τοποθετημένο σε μια φτωχή χώρα η πολιτική της ΕΕ δεν φαίνεται διαφορετική. Παροχή ενισχύσεων υπό όρους είναι και στην περίπτωση αυτή το εργαλείο για την οικονομική αναδιάρθρωση και τον δασμολογικό αφοπλισμό των χωρών στην νότια και την ανατολική όχθη της Μεσογείου με απώτατο στόχο την δημιουργία μιας Μεσογειακής Ζώνης Ελεύθερων Συναλλαγών ως το 2010.

Η ελευθέρωση των αγορών για τα βιομηχανικά προϊόντα της Ευρώπης είναι επιταγή της οικονομικής ορθοδοξίας. Η ίδια επιταγή δεν ισχύει όταν πρόκειται για τα Ευρωπαϊκά αγροτικά προϊόντα. Ο προστατευτισμός της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής είναι επιταγή του πολιτικού ρεαλισμού και του πολιτικού κόστους που θα πλήρωναν οι Ευρωπαϊκές κυβερνήσεις, αν μείωναν τις επιδοτήσεις ή τους δασμούς. Η οικονομική ορθοδοξία υποκύπτει και στην περίπτωση αυτή στον πολιτικό ρεαλισμό.

Δεν θα ήταν συνεπώς περίεργο αν ο εξωτερικός παρατηρητής αποκόμιζε την εντύπωση ότι η ελευθέρωση των διεθνών αγορών ανταποκρίνεται στην ανάγκη των ανεπτυγμένων χωρών να βρουν νέες αγορές για τους ισχυρούς κλάδους της οικονομίας τους και για τα κεφάλαια τους, χωρίς να εκθέτουν τους ανίσχυρους στον ψυχρό άνεμο του ανταγωνισμού.

Συμπέρασμα του παρατηρητή: Μηλόπιτα ή base-ball, η παγκοσμιοποίηση έχει γεύση επεκτατικής εθνικής πολιτικής των πλουσίων αυτού του κόσμου.

Το σκοτάδι και το φως

Η ανάγνωση της εικόνας του πλανήτη ως ενός χώρου χωρίς ανθρώπους και σύνορα, όπου όλοι οι τόποι είναι ταυτόχρονα προσπελάσιμοι είναι απατηλή. Ελπίζω αυτό τουλάχιστον να προκύπτει από τα προηγούμενα. Υπάρχει, ωστόσο, μια άλλη δορυφορική φωτογραφία της Γης που και αυτή έχει κάνει τον γύρο του κόσμου. Δεν έχει γίνει σύμβολο, όπως η φωτογραφία του Γαλάζιου Πλανήτη, αλλά αυτό οφείλεται στο ότι δεν προσφέρεται για αμφίσημες αλληγορίες. Είναι μια εικόνα που, όπως οι παλιοί παγκόσμιοι χάρτες, παρουσιάζει ταυτόχρονα τα δύο ημισφαίρια σε επίπεδη προβολή. Μόνο που στην περίπτωση αυτή πρόκειται για σύνθεση δορυφορικών φωτογραφιών της Γης που έχουν όλες τραβηχτεί νύχτα. Σε φόντο σκοτεινό, μέσα στο αχνό περίγραμμα των ηπείρων, προβάλλουν, σαν χρυσαφένια λαμπιόνια Χριστουγεννιάτικου δέντρου, οι ηλεκτροφωτισμένοι τόποι του πλανήτη.

Οι λευκές κηλίδες που έδειχναν τους τόπους, όπου δεν είχε πατήσει πόδι εξερευνητή, δίνουν την θέση τους στις μαύρες περιοχές της Γης όπου δεν υπάρχει ηλεκτρικό. Είναι προφανές ότι οι σκοτεινές επιφάνειες της αντιστοιχούν ταυτόχρονα σε "μαύρες τρύπες" στα δίκτυα επικοινωνιών και μεταφορών. Μικρές φωτεινές τελείες είναι ορατές στο μαύρο φόντο της Αφρικής, της Ασίας και της Νότιας Αμερικής. Πρόκειται για τα τοπικά οικονομικά κέντρα που επικοινωνούν εντονότερα με τα φωταγωγημένα παγκόσμια κέντρα, παρά με την δική τους σκοτεινή ενδοχώρα.

Κάντε ένα ταξίδι σε μια κοντινή χώρα, όπως η Αίγυπτος και θα το διαπιστώσετε. Αν μετακινηθείτε από το αεροδρόμιο του Καΐρου στο Nile Hilton, και αν οι δουλειές σας αναγκάσουν να επισκεφθείτε το Cotton Trade Center, μπορείτε να είσθε βέβαιος ότι δεν θα βγείτε στιγμή από το αντισηπτικό, πλην οικείο περιβάλλον των διεθνών αεροδρομίων και των κλιματισμένων γραφείων των πολυεθνικών εταιριών. Και μην ανησυχείτε, τους λογαριασμούς σας θα τους πληρώσετε με την ίδια πιστωτική κάρτα που χρησιμοποιείτε και στον τόπο σας - σε πραγματικό χρόνο.

Τον εξωτισμό θα τον βρείτε πιο εύκολα στους πίσω δρόμους της πόλης που μένετε, παρά στην μετάβαση από μια ήπειρο στην άλλη. Η αρχιτεκτονική των αεροδρομίων και των διεθνών ξενοδοχείων προφυλάσσει τον ταξιδιώτη, κυρίως εκείνον που ταξιδεύει για δουλειές, από το άγνωστο και το απρόοπτο.

Όλος ο φτωχός κόσμος είναι κατάστικτος από ομοιόμορφα "εμπορικά κέντρα" και διεθνή αεροδρόμια. Εκεί κινείται μια διεθνής μεσαία τάξη που αποτελεί ένα όχι ευκαταφρόνητο μέρος του πληθυσμού. Την τάξη αυτή ο Sachs ορίζει με ένα απλό αλλά σίγουρο κριτήριο που την διαφοροποιεί ριζικά από τις φτωχές τάξεις. Το κριτήριο είναι την κατοχή ιδιωτικού αυτοκινήτου. Πόσο μεγάλη είναι η τάξη αυτή; 1,5 δισεκατομμύρια, αν υπολογίσουμε ότι σε καθένα από τα 500 εκατομμύρια αυτοκίνητα αντιστοιχούν τρεις άνθρωποι σε κάθε αυτοκίνητο. Ήγουν, περίπου 25% του συνολικού πληθυσμού της Γης. Ποια είναι η κατανομή του σε Βορρά και Νότο; Μια ματιά στην νυχτερινή εικόνα λύνει το μυστήριο. Η μεσαία τάξη κατοικεί τα φωτισμένα μέρη του πλανήτη, όπου και αυτά να βρίσκονται. Ένας χονδρικός υπολογισμός δείχνει ότι αυτό το 25% καταναλώνει το 80% των παγκόσμιων φυσικών πόρων. Οι υπόλοιποι δεν φαίνονται γιατί κατοικούν στο σκοτάδι - στις φτωχές γειτονιές των φωταγωγημένων πόλεων ή σε χωριά χωρίς ηλεκτρικό.

Αν το κριτήριο είναι η χρήση του αεροπλάνου έστω και μια φορά στην διάρκεια μιας ζωής, τότε τα πράγματα είναι ακόμη χειρότερα. Αν έχετε κάποτε πετάξει, ανήκετε στο προνομιούχο 5% του παγκόσμιου πληθυσμού. Αν διαθέτετε σύνδεση στο Διαδίκτυο, τότε ανήκετε σε μια ακόμη πιο κλειστή λέσχη. Οι αεροπορικές μεταφορές επιβατών αυξάνονται με ετήσιο ρυθμό 5% και θα διπλασιασθούν σε 15 χρόνια.

Συμπέρασμα: Ο πραγματικός χώρος, οικονομικός και κοινωνικός, είναι βαθύτατα διχασμένος και ανομοιογενής. Οι ροές των εμπορευμάτων ακολουθούν ορισμένες διαδρομές, αφήνοντας απ' έξω τα σκοτεινά μέρη του πλανήτη. Οι χρηματιστηριακές συναλλαγές γίνονται και αυτές ανάμεσα στα καλά φωτισμένα χρηματιστηριακά κέντρα της Αμερικής, της Ευρώπης, της Ιαπωνίας και της Νότιας Ασίας. Η πλήρης παγκοσμιοποίηση, έξω από τον βιομηχανικά ανεπτυγμένο κόσμο παραμένει ουτοπική. Η δημιουργία περιφερειακών ζωνών ελεύθερων συναλλαγών στα κράσπεδα των οικονομικών αυτοκρατοριών των ΗΠΑ, της ΕΕ, της Ιαπωνίας, όπως είναι η NAFTA για τις ΗΠΑ, η ΜΖΕΣ, για Ευρωπαϊκή Ένωση, η ASEAN για την Νοτιοανατολική Ασία είναι η δεύτερη βέλτιστη ρεαλιστική επιλογή - η "υπαρκτή παγκοσμιοποίηση".

Η νυχτερινή εικόνα του κόσμου παραπέμπει ωστόσο και σε άλλες σκέψεις σχετικά με τα φυσικά όρια, στα οποία αναγκαστικά προσκρούει η επιτάχυνση της οικονομίας. Είναι δυνατό να φαντασθούμε ένα κόσμο ομοιόμορφα φωταγωγημένο, έστω και ως απόμακρη ουτοπία;

Ο φυσικός Steven Hawking, στο βιβλίο του "Το Σύμπαν σε ένα καρυδότσουφλο αποτολμά μια προβολή των σημερινών τάσεων στην κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας στο έτος 2600. Η Γη θα είναι τότε μια πυρακτωμένη σφαίρα που θα ακτινοβολεί σαν ένας μικρός ήλιος στο διάστημα. Προφανώς κάτι τέτοιο δεν πρόκειται να συμβεί. Δείχνει όμως ότι η γραμμική προέκταση σημερινή πορεία δεν είναι δυνατόν να συνεχιστεί. Οι τάσεις κάποτε θα αντιστραφούν πολύ πριν από το 2600. Όμως πόσος δρόμος και πόσος χρόνος μας μένει ακόμη αν συνεχίσουμε την επιταχυνόμενη πορεία μας προς το ακτινοβόλο μέλλον της προφητείας; Βρείτε το.

Όρια χωρίς σύνορα

Seattle, Γένοβα, Πράγα, Gothenburg, Porto Allegre. Δύο θίασοι μεταφέρονται από πόλη σε πόλη στις τέσσερις άκρες του κόσμου, δίνοντας ο καθένας την δική του παράσταση, αλλά με τον ίδιο τίτλο: "Παγκοσμιοποίηση". Υπέρ, οι μεν, για μια άλλη οι δε.

Στον έναν θίασο (τον υπέρ), οι ηθοποιοί φορούν ομοιόμορφα γκριζα κοστούμια, στον άλλο (τον εναλλακτικό) είναι ντυμένοι με τα πολύχρωμα ρούχα του καρναβαλιού.

Ο γκριζος θίασος (ΠΟΕ, Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Παγκόσμια Τράπεζα ΟΟΣΑ, Παγκόσμιο Οικονομικό Forum) παίζει με την επισημότητα που αρμόζει στην βαρύτητα του ρόλου του. Το μήνυμα του έργου είναι η ελευθέρωση της παγκόσμιας οικονομίας. Αυτή θα άρει την ανθρωπότητα από την μιζέρια της. Ο παρδαλός θίασος (Παγκόσμιο Κοινωνικό Forum, όπου συμμετέχουν μη κυβερνητικές οργανώσεις απ' όλο τον κόσμο) παίζει ελαφρά, με σκωπτική διάθεση. Απλούστατα δεν πιστεύει στην επαγγελία του γκριζου θιάσου που εκφέρεται τόσο πένθιμα: ελευθερία (της αγοράς) είναι η κατανόηση της αναγκαιότητας (του ανταγωνισμού). Η αναπαράσταση της ελευθερίας στην παρδαλή σκηνή είναι περισσότερο σωματική. Πίσω από την παντομίμα κρύβεται, ωστόσο, η κατανόηση μιας άλλης αναγκαιότητας. Είναι η αναγκαιότητα του σεβασμού των φυσικών ορίων της γήινης σφαίρας.

Η αντίληψη αυτή είναι κοινή στους συντελεστές της πολύχρωμης παράστασης. Μια πλήρως ελεύθερη αγορά είναι ασύμβατη με την διατήρηση της πολιτισμικής και της βιολογικής ποικιλομορφίας. Συνεχής ανταγωνισμός, συνεχής αύξηση της παραγωγής, συνεχής επιτάχυνση και διόγκωση των συναλλαγών είναι η ανεδαφική ουτοπία του γκριζου θιάσου.

Η επιβράδυνση, ο αυτοπεριορισμός, η προστασία όσων στην φύση και στην κοινωνία κινδυνεύουν από την ισοπεδωτική επέκταση της παγκόσμιας αγοράς είναι η ρεαλιστική ουτοπία των πολύχρωμων.

Ο κόσμος δεν είναι ο ομοιογενής χώρος της που ονειρεύονται οι μηχανικοί των δικτύων μεταφορών και οι υποστηρικτές της παγκόσμιας αγοράς, αλλά ένα εξαιρετικά ετερογενές μωσαϊκό από διαφορετικούς τόπους, όπου ζουν άνθρωποι που μιλούν διαφορετικές γλώσσες, πιστεύουν σε άλλους θεούς, έχουν ιδιόμορφες συνήθειες, αξίες και ιστορικές μνήμες. Το πολύχρωμο κίνημα θέλει να προστατεύσει τους πραγματικούς τόπους και τους πραγματικούς ανθρώπους και την πολιτισμική και οικολογική πολυμορφία. Αντίθετα από τους γκριζους του Παγκόσμιου Οικονομικού Forum, που δίνουν το προβάδισμα στο άνοιγμα των ξένων επενδύσεων, οι πολύχρωμοι θα ήθελαν να δουν να προωθούνται και να προστατεύεται η τοπική παραγωγή και η οικονομία των ιθαγενών πληθυσμών που ζουν έξω από την παγκόσμια αγορά. Το παλιό σύνθημα έχει αντιστραφεί. "Σκέψου τοπικά, δράσε πλανητικά" θα εξέφραζε καλύτερα την νέα τάση: την ανακάλυψη της γεωγραφίας και της εντοπιότητας.

Ποια είναι η στρατηγική; Ενιαία στρατηγική δεν υπάρχει. Το κίνημα αυτών που δεν βλέπουν με καλό μάτι την παγκοσμιοποίηση του κεφαλαίου δεν έχει έτοιμες απαντήσεις, αλλά κοινές ευαισθησίες. Ότι συμβάλλει στην διατήρηση της ποικιλομορφίας είναι καλό, ότι την ισοπεδώνει κακό. Ότι κάνει τον κόσμο πιο δίκαιο είναι καλό. Ότι μεγαλώνει τις ανισότητες κακό. Ότι διογκώνει την χρήση των φυσικών πόρων και επιταχύνει τις ροές κεφαλαίων και υλικών από χώρα σε χώρα και από ήπειρο σε ήπειρο είναι κακό. Καλό είναι ότι εξοικονομεί πόρους και επιβραδύνει τις ροές κεφαλαίων και υλικών.

Ο "φόρος Tobin" που υποστηρίζεται κυρίως από την ATTAC είναι κοινά αποδεκτός γιατί υπόσχεται να επιβραδύνει την κίνηση των καιροσκοπικών κεφαλαίων που αποσταθεροποιούν τις ανίσχυρες οικονομίες. Η διάθεση των φορολογικών εσόδων για την ενίσχυση των φτωχών χωρών θεωρείται από όλους μια πρώτης τάξεως ιδέα.

Η επιβράδυνση των ροών κεφαλαίων είναι καλή. Δεν επαρκεί όμως από μόνη της. Υπάρχουν και φυσικά όρια στην εκμετάλλευση των πόρων του πλανήτη. Ποια είναι αυτά; Αν όλες οι χώρες έφθαναν το σημερινό βιοτικό επίπεδο των ΗΠΑ, θα χρειαζόμαστε δύο πρόσθετους πλανήτες του μεγέθους της Γης για να καλύψουμε τις ανάγκες μας σε φυσικούς πόρους και σκουπιδότοπους, υπολογίζουν οι M. Wackernagel & W. Rees στο βιβλίο τους "Our Ecological Footprint". Η παραβολή με τους τρεις πλανήτες είναι ευρύτατα διαδεδομένη στο πολύχρωμο πλήθος και για τους περισσότερους αποτελεί αυταπόδεικτη αλήθεια. Οι "Φίλοι της Γης" έχουν κάνει τον κόπο να μετρήσουν πόσος "περιβαλλοντικό χώρος" αντιστοιχεί σε κάθε κάτοικο του πλανήτη. Για να μη χρειαστούμε πρόσθετους πλανήτες πρέπει να σεβαστούμε τα φυσικά όρια του ενός που μας έλαχε. 50% λιγότερη ενέργεια συνολικά και 75% λιγότερη ενέργεια από ορυκτά καύσιμα, 80-90% λιγότερες εισροές νέων υλικών στην παραγωγή, 60% λιγότερη κυκλοφορία είναι οι ποσοτικοί στόχοι του αναγκαίου αυτοπεριορισμού για την Ευρώπη.

"Αν συνεχίσουμε στον δρόμο που βαδίζουμε σήμερα, οι εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου θα διπλασιαστούν ως το 2050. Οι επιστήμονες λένε ότι για να μην ανατραπεί το παγκόσμιο κλίμα, οι σημερινές εκπομπές πρέπει να μειωθούν ως τότε στο μισό των σημερινών. Άρα αυτό σημαίνει ότι οι εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου θα πρέπει να μειωθούν ως το 2050 τέσσερις φορές κάτω από τις προβλεπόμενες τάσεις". Αυτό υποστηρίζει ο Ernst Ulrich von Weizsacker, επικεφαλής του Ινστιτούτου για την Ενέργεια και το Κλίμα του Wuppertal, στο βιβλίο του "Factor 4", που προσπαθεί να αποδείξει ότι αυτό δεν είναι μόνο εφικτό αλλά και προσοδοφόρο. Πρόκειται για μια ρεαλιστική ουτοπία: να δώσουμε μια νέα κατεύθυνση και έναν νέο ποσοτικό στόχο στην εξέλιξη της τεχνολογίας.

Οι στόχοι είναι υψηλοί και το μήνυμα αισιόδοξο. "Ακόμα μια προσπάθεια και..." Είναι όλα "φιλικά προς το μέλλον" στο πολύχρωμο κίνημα; Προφανώς όχι. Στις πορείες και τις συγκεντρώσεις βλέπει κανείς να περιφέρονται τα σύμβολα προχθεσινών επαναστάσεων και χθεσινών μόλις δικτατοριών. Ας υποθέσουμε, ότι πρόκειται για γραφικές μειοψηφίες που προσπαθούν να ξαναπαίξουν το γνωστό ιστορικό δράμα ως φάρσα. Αυτό είναι απαραίτητο για να παραμείνει κανείς αισιόδοξος.

Επίλογος

Διαβάζοντας όσα έχω γράψει μέχρι τώρα, παρατηρώ ότι το κείμενό έχει μερικές αδυναμίες. Αν με ρωτήσετε για την κυριότερη, θα σας έλεγα ότι είναι η εξής: μοιάζω να κατηγορώ την παγκοσμιοποίηση και γιατί είναι μια ιμπεριαλιστική ιδεολογία που θέλει να επιβληθεί στον πλανήτη, και ταυτόχρονα γιατί δεν καταφέρνει να απαλλαγεί από τον αμερικανοκεντρικό (ή και Ευρωπαϊκό) επαρχιωτισμό της και να γίνει πραγματικά παγκόσμια.

Οι λόγοι της παραπάνω ασυνέπειας είναι δύο. Ο πρώτος είναι ότι κανείς εύκολα αγανακτεί όταν έρχεται αντιμέτωπος με την υποκρισία και την διπλή ηθική. Ο δεύτερος είναι ότι ενδομύχως πιστεύω ότι η παγκοσμιοποίηση έχει και τα καλά της. Και δεν εννοώ μόνο τα καλά από την θεαματική παγκοσμιοποίηση των περιβαλλοντικών και των κοινωνικών κινημάτων, αλλά τα καλά από την κακή παγκοσμιοποίηση. Ίσως αυτό να με παρέσυρε σε σκέψεις που καλό θα ήταν να αποκαλυφθούν.

Να, λοιπόν μερικές από αυτές: Το άνοιγμα των αγορών οδηγεί σε μεγαλύτερη αποδοτικότητα των οικονομιών και αυτό δεν βλέπτε από μόνο του το περιβάλλον. Αντίθετα μειώνει τις εισροές

ενέργειας και υλικών (όχι για λόγους περιβαλλοντικούς, αλλά καθαρά για λόγους κόστους). Κάθε σύγκριση με τις χώρες του τέως υπαρκτού, ή τις κρατικοδίαιτες επιχειρήσεις είναι ικανή να μεταβάλλει τον καθένα μας σε λυσσαλέο νεοφιλελεύθερο. (Μην ανησυχείτε, η οξεία μορφή της ασθένειας αυτής θεραπεύεται εύκολα. Την χρόνια να φοβάστε).

Λέγαμε, λοιπόν, για την σπατάλη ενέργειας και φυσικών πόρων που χαρακτηρίζει τις μη καπιταλιστικές και τις ημι-καπιταλιστικές υπανάπτυκτες οικονομίες. Η ιδιωτικοποίηση και το άνοιγμα των αγορών δίνει μια νέα πνοή στην οικονομία και την κοινωνία που απαλλάσσεται από τους στυγνούς και ανίδεους γραφειοκράτες και η σπάταλη χρήση των φυσικών πόρων μειώνεται θεαματικά.

Ας πούμε ότι αυτό συνέβαινε την περίοδο 1989 ως 1994. Η δημοσιονομική πειθαρχία, η καταπολέμηση του πληθωρισμού και των ελλειμμάτων, οι ιδιωτικοποιήσεις, η ελευθέρωση των αγορών ήταν το εύκολο. Από εκεί και πέρα αρχίζουν τα δύσκολα. Η αναμόρφωση των συστημάτων παιδείας, υγείας, κοινωνικών ασφαλίσεων, ο κοινωνικός έλεγχος των ιδιωτικοποιημένων επιχειρήσεων κοινής ωφελείας, ο έλεγχος των κερδοσκοπικών κεφαλαίων, η καταπολέμηση των κακών συνηθειών του κρατικοδίαιτου παρελθόντος και η προστασία του περιβάλλοντος στις νέες ανταγωνιστικές συνθήκες είναι διαρθρωτικές αλλαγές που δεν προκύπτουν από καμιά νεοφιλελεύθερη ή άλλη μακρο-οικονομική θεωρία και δεν προκύπτουν από την μεγιστοποίηση κάποιου μεγέθους. (Κάθε συνειρμός που παραπέμπει στα καθ' ημάς προβλήματα του εκσυγχρονισμού είναι νόμιμος και ευκαίριος)

Ας πούμε επίσης, ότι με τον καιρό, τα προβλήματα αυτά κουτσά στραβά θα μπουν σε έναν δρόμο. Τελειώσαμε; Όχι καθόλου. Το πρόβλημα των πεπερασμένων ορίων που απεικονίζεται στην δορυφορική φωτογραφία της Γης παραμένει και υπάρχει κίνδυνος σύντομα να κακοφορμίσει. Ή για να δανειστούμε μια αποστροφή της Susan George^[9], "η ελεύθερη αγορά κινδυνεύει από την οικονομική μεγέθυνση, όσο τρελό και αιρετικό και αν ακούγεται αυτό". Η οικονομία της αγοράς δεν γνωρίζει ανάπαυλα. Πρέπει συνεχώς να προχωρεί και να μεγεθύνεται. Η αύξηση της αποδοτικότητας που προκύπτει από τον ανταγωνισμό και την ανάπτυξη της τεχνολογίας επιτρέπει να παράγουμε περισσότερα με λιγότερα, αλλά δεν λέει πόσο πολλά. Και κάποτε το σύστημα αρχίζει να τρώει τις ίδιες του τις σάρκες.

Παράδειγμα: Τα σύγχρονα αυτοκίνητα καινε λιγότερη βενζίνη, αλλά γίνονται κάθε μέρα και πιο πολλά. Όλα μαζί σήμερα καινε περισσότερο απ' ό τι όλα μαζί χτες. Πρόβλημα: η αγορά δεν λει πόσα αυτοκίνητα χωράει ο πλανήτης. Συμπέρασμα: Η συνεχής αύξηση της παραγωγής ροκανίζει τα περιβαλλοντικά οφέλη από την συνεχή αύξηση της αποδοτικότητας - μέχρι τελικής πτώσεως.

Ιδού, λοιπόν, η πραγματική "Αχιλλείος πτέρνα" της παγκοσμιοποίησης, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Sachs.

Υστερόγραφο

Η ομοιόμορφη οικονομική επέκταση χωρίς όρια σε έναν γεωφυσικά, οικολογικά, εθνικά, κοινωνικά και πολιτικά ανομοιογενή και πεπερασμένο χώρο, όπως αυτή που προωθεί η νεοφιλελεύθερη ουτοπία είναι ένα σχήμα οξύμωρο. Η απόρριψή του είναι προφανής, παραμένει ωστόσο φιλοσοφική. Για να γίνει πολιτική πρέπει να περάσουμε από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο - μόνο που η μετάβαση αυτή είναι δύσκολη και απαιτεί προσεκτικά βήματα.

Κάθε άτσαλα εκφραζόμενη αντίθεση στην οικονομική παγκοσμιοποίηση κινδυνεύει να μας ρίξει από την Σκύλλα ενός καπιταλισμού χωρίς όρια στην Χάρυβδη ενός πολιτιστικού και οικονομικού

επαρχιώτικου χωρίς προοπτική. Το ένα τέρας έρχεται από ένα μέλλον, προς το οποίο δεν θέλουμε να βαδίσουμε, το άλλο τέρας επιστρέφει από ένα παρελθόν, από το οποίο θα επιθυμούσαμε να ξεφύγουμε.

Τι να κάνουμε; Ας το συζητήσουμε. Προηγουμένως όμως, ας φτιάξουμε έναν κατάλογο των πραγμάτων, των τόπων, των συνηθειών, των τρόπων ζωής, των θεσμών, των μύθων, έστω, που μας αρέσουν και που θα θέλαμε να διατηρηθούν ή να αναπτυχθούν, όπως είναι ο κοσμοπολιτισμός, η πολυχρωμία, η πλανητική συνείδηση και η φρεσκάδα της "καλής" παγκοσμιοποίησης, και που δεν θα θέλαμε να δούμε να παρασύρονται και να ισοπεδώνονται από την πλημμυρίδα της "κακής".

- Βιβλιογραφία

- Farrell, Christopher "Bush's Costly Meltdown on Steel BusinessWeek Online Daily Briefing: SOUND MONEY Mar 17, 2002
- Friends of the Earth, "Sustainable Europe", Russel Press, Nottingham, 1995
- George, Susan "The Lugano Report", Pluto Press, London, 1999
- Lovelock, James, "Gaia. A New Look at Life on Earth" Oxford University Press, Oxford 1979
- Mander, Jerry "Economic Globalization: The Era of Corporate Rule Nineteenth Annual E. F. Schumacher Lectures, Salisbury Congregational Church, Salisbury, Connecticut, October 1999
- Naim, Moises "Fads and Fashion in Economic Reforms: Washington Consensus or Washington Confusion?" Working Draft of a Paper Prepared for the IMF Conference on Second Generation Reforms, Washington, D.C. October 26, 1999
- Sachs, Wolfgang "Globalization and Sustainability" Documentations, Papers & Reports Nr 5, Heirich Boell Foundation, Berlin 2000
- Sachs, Wolfgang "The Obsolete Race: Development After East-West Rivalry", NPQ, Center for the Study of Democratic Institutions, 1999
- University of Alberta, Canada "Neo-liberal Globalism and its challengers: Sustainability in the semi- periphery" research proposal, Parkland Institute On-line, 2000
- Wackernagel, M.; Rees, W. "Our Ecological Footprint. Reducing Human Impact on Earth, New Society Publishers, Canada, 1996
- Weizsacker et.al, "Factor Four. Doubling Wealth - Halving Resource Use", Earthscan Publications, London, 1997

[1] Lovelock (1979)

[2] Sachs (2000)

[3] Οι "Φίλοι της Γης" είναι το μεγαλύτερο παγκόσμιο δίκτυο περιβαλλοντικών οργανώσεων με μέλη σε 69 χώρες.

[4] Moises (1999)

[5] Την σκυτάλη για την θέσπιση του φόρου έχει πάρει σήμερα η διεθνής οργάνωση ATTAC (Assiciation for the Taxation of Financial Transactions for the Aid Of Citizens). Η ATTAC έχει οργάνωση και στην Ελλάδα

[6] Moises (1999)

[7] Wade (1999), cit. in University of Alberta (2000)

[8] Summers (1996), cit. in University of Alberta (2000)

[9] George (1999)